

DUWTAR ÁSBABÍNDAGÍ HAR QÍYLÍ QAĞÍSLARDA ATQARÍLÍW USÍLLARI**Eliza Utemuratova**ÓZMKÓMI Nókis filiali «Folklor hám etnografiya»
kafedarsı «Folklor hám etnografiya» qánigeligi 4-kurs studentı**Uzakov Satbay**ÓZMKÓMI Nókis filiali «Folklor hám etnografiya»
kafedarsı oqıtıwshısı

Ala moynaq duwtarı atqarıwshılıq ámeliyatında júdá keń qollanılatuǵın saz ásbabı bolıp esaplanadı. Ala moynaq duwtardı otırıp hám turıp shertiletuǵın sazlardan bolıp, ansambl atqarıwshılıǵında hám jeke atqarıwshı atqarıwshılıqta júdá kóp qollanıladı. Duwtardı jaqsı ózlestiriw ushın atqarıw waqtında onı tuwrı tutıw áhmiyetli bolıp tabıladı. Atqarıw waqtında atqarıwshınıń sırtqı kórinisi shıraylı bolıwı, gewdeniń, ayaq, qolınıń erkin tutıwı úlken áhmiyetge iye. Duwtardı jaqsı atqarıwshılıq halatında dáslepki shınıǵıwlardanaq úlken itibar beriw kerek. Bunda oń hám shep qoldıń halatı, yaǵnıy saz ásbabtı tuwrı uslaw, dásteni tuwrı tutıw, tuwrı uslaw sıyaqlı elementlerdiń bir-biri menen ózara qatnasında bolıwın támiyinlew eń tiykarǵı wazıypalardıń biri bolıp tabıladı.

Saz ásbabtı uslaw halatındaǵı ámeldegi bolǵan kemshilikler kóbinshe atqarıwshılıǵı tómen dárejede bolıwına háttegi gewde dúzilisiniń naduris qalıplesip bolıwına sebep boladı. Duwtardı jaqsı atqarıwshılıq halatınıń tuwrı bolıwı atqarıwshına uzaq, waqıt sharshamastan shertiw múmkinshiligin beredi. Bul bolsa oqıwshınıń úzliksiz túrde erkin shuǵıllanıwına járdem beredi. Eger oqıwshıda qoldıń, gewde qismlarınıń qatıp qalıw halatları gúzatılse ol tez sharshaydı, sonday eken dawamlı túrde shugullana almaydı. Atqarıwshılıq halatı bir yamasa bir neshe sabaqta ózlestiriletuǵın process emes. Tájiriybe sonı kórsetedi, oqıtıwshı oqıwshı yamasa student penen turaqlı túrde atqarıwshılıq halatı ústinde islew dawamında onı naduris bolıp qalmasıǵı ushın qadaǵalap barıwı kerek.

Sebebi atqarıwshılıq halatı aldın jaqsı bolıp, keyinrek aynıwı hám ushırasıp turadı. Bunnan basqa atqarıwshılıq halatı oqıwshı-atqarıwshınıń kontsert atqarıwshılıǵında, aynan jeke atqarıwshı solist retinde atqarǵanda saz ásbab penen birgelikte háreket qılıwda, muzikalıq miynetin ashıp beriwde hám tınlawshı tamashagóyde kórkem-estetik payda bolǵan pikir qaldırıwında tiykarǵı faktorlardan biri bolıp tabıladı. Duwtardı ásbabında jaqsı atqarıwında dawıs shıǵarıw usılı barlıq saz ásbablarda derlik birdey. Álbette olar birewiniń ózine tán tárepleri ámeldegi bolıp bunnan duwtar ásbabı hám jıraq emes. Duwtar ásbabında dawıs shıǵarıw usıllarınıń basqa saz ásbablarınan parqı yamasa ózine xaslıǵı sonnan ibarat, onıń dástesiniń uzınlıǵı, tarlarınıń mayınlıǵı hám shıńǵırlaytuǵınlıǵı hámde atqarıw múmkinshilikleriniń keńligi duwtar ásbabında qaraqalpaq xalıq namaları, qosıq namaları hámde qaraqalpaq xalıq dástanlarınıń dóretpeleri úlgilerin shertip aytıw múmkinshiligin beredi.

Sazende duwtardı tek áytewir emes, al ıqlas penen hám saz shertiwge qolaylı jaǵdayda qolına alıp otırıwı kerek. Bunnan tısqarı onıń jarasıqlı kiyingen kırınisi de, otırıs-turısı da úlken áhmiyetke iye boladı, sebebi ol óziniń adamgershilik mádentiyatı menen de tınlawshınıń ıqlasın ózine tartıp biliwi kerek. Sazende otırǵıstıń arqalığına sıyenbesten, gewdeni tik uslap, oń ayaqtı shep ayaqtıń ústine qoyıp otradı. Duwtardıń dawıs shanaǵı oń ayaqtıń ústine qoyılıp, oń qol shıǵanaǵı menen biraz qısılıp turıladı. Bul, bir jaǵınan, alamoynaq duwtarımızdıń perdelerge bóliniw tártipleriniń óz aldına ekenligin bildirse, ekinshi jaǵınan, óziniń «eski qáddin» saqlap kelgenligin ańlatıp turıptı. Endi, tiykarǵı notalardıń perdelerine itibar bersek, olardıń óz-ara jaylasıw aralıqları teńdey emes. Mısalı: lya tarındaǵı tiykarǵı «si» notası menen tiykarǵı «do» notasınıń hám tiykarǵı «mi» notası menen tiykarǵı «fa»

notasınıń aralıǵı yarım tonga teń bolsa, al qalǵan tiykarǵı notalardıń aralıqları pútin bir tonga teń. Bunıń sebebi joqarıda aytıp ótkenimizdey, oktava aralıǵı 12 teńdey yarım tonlıqtan ibarat bolsa, solardıń ishinen, óz-ara belgili bir tártipte jaylasqan tek jeti ses (nota) terilip ladtıń tiykarǵı sesler qatarı dúziledi. Solardıń ishinde tiykarǵı bes ses, bir ton aralıǵında jaylasqan bolsa, al qalǵan eki tiykarǵı ses yarım ton aralıǵında jaylasqan. Sonda jámi bárin qosqanda 12 yarım tonlıq aralıǵına teń keledi. Eger de tiykarǵı 7 sestıń óz-ara jaylasıw tártibi, joqarıdaǵı súwrette kórsetilgenindey bolsa, onı «minor ladı» dep aytamız. Kórip turǵanıńızday, tiykarǵı sesleriniń óz-ara jaylasıw tártibiniń izbe-izligi bir ton, yarım ton, bir ton, bir ton, yarım ton, bir ton, bir ton bolıp keledi hám minor ladında usı tártiptiń saqlanıw qalıwı shárt.

Shep qoldıń shıǵanaǵı búgilgen bolıp, háreket ushın qolaylı halda turıwı kerek. Shep qol alaqańı duwtar dástesine tiymey turadı. Shep qoldıń bas barmaǵınan basqa hámme barmaqlar yarım sheńber kóleminde bolıp, dáste perdelerin basıw ushın qolay jaylastırıladı. Dawıs shıǵarıw usılları tiykarınan tómengen hám joqırǵa urılatuǵın dásler, qaǵısar payda etedi, yaǵnıy ala moynaq duwtar ásbabında oń qol menen tómengen hám joqarıǵa qaǵıp, dawıs payda qılınadı jáne bul qaǵısar urıwlarıń hár qıylı kombinatsiyalarınan dawıs shıǵarıwdıń túrme-túr usılların payda etiwimiz múmkin.

Milliy alamoynaq duwtarındaǵı sázendeshilik sheberliginiń salmaqlı bir bólegin dás qaǵıw usılları quraydı. Duwtarda dás qaqqanda eki tar bärqulla qatarına, birge qosılıp shertiledi. Seslerdiń taza shıǵıwı kórsetilgen perdelerdi anıq basıw hám oń qol dási menen birgelesip, sáykes keliwine baylanıslı. Nama shertilgende tiykarınan dáske kúshli itibar beriledi. Sebebi namadaǵı sozımlılıq, temp, ólshem, metro-ritm, dinamikalıq belgiler hám taǵı basqa da namanı janlandırıwshı emotsiyalıq sezimler dás arqalı beriledi.

Úyretiwdiń dáslepki basqıshında oqıwshıǵa duwtardı tuwrı ustawdı úyretilip, keyin ala álbette tómengen qaǵs urıw menen shertiwdi úyretiwden baslanadı. Bunda oń qol erkin háreket penen tómengen qaǵıladı. Bul tayrlıqtı ashıq tarlarda málim waqıt dawam ettirilip, keyin shep qol menen eń qolay basılatuǵın perdelerde dawam ettirilse, ózlestiriw ańsat boladı. Ala moynaq duwtar ásbabında qaǵıs penen dawıs payda etiwden basqa oń qoldıń bas barmaǵı menen tarlardı urıp dawıs shıǵarıwı hám bar. Ol tiykarınan jeke atqarıw hám ansambl atqarıwshılıǵında namalar hámde ayırım muzikalıq sózlerde júdá jumsaq atqarıwlar ushın qollanıladı. Sol sebepli, ala moynaq duwtar ásbabında hám ulıwma sazlarda dawıs tiykarınan qoldaǵı barmaqlardıń tarǵa urılıwı menen payda qılınar eken, tiykarǵı itibardıń oń qol halatında, qaǵısqa jáne onı basqarıwǵa qaratılса, maqsedge muwapıq boladı. Shep qoldıń dástege tuwrı qoyılıwı, barmaqlardıń háreketleniwı, perdelerdi óz waktında basılıwı taza dawıs payda etiwı ilmiy tájriybelerin ózlestiriwde úlken áhmiyetge iye. Ala moynaq duwtar ásbabı dástesı bas hám kórsetkish barmaqlar arasında bolıp bunda dáste qattı uslanbawı, bas barmaq bolsa ekinshi hám úshinshi barmaqlar ortasında turıwı kerek. Bunda qoldıń dástege jawılıp túrmaslıǵına mudamı qadaǵalap barıwı kerek. Dáslepki úyreniw dáwirinde oqıwshılarda dawıstıń tiniq shıqrawı baqlanadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. D.Allanazarov «Qaraqalpaq milliy ala moynaq duwtar sazendeshiligi» Tashkent-2011.
2. Эрманова, Диялфруз. "Художественный Вкус Учащегося-Музыканта В Процессе Занятий В Фортепианно-Исполнительском Классе." *Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture* 4.12 (2023): 128-132.
3. ҚУЛАМЕТОВА, Жаныл. "ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ВКУС ЯВЛЯЕТСЯ ОСОБЕННОСТЬЮ ЛИЧНОСТИ, ЕЕ УНИКАЛЬНОСТЬЮ." *Journal of Culture and Art* 1.4 (2023): 135-140.

4. Диляфруз, Э. Р. М. А. Н. О. В. А. "ОБРАЗОВАНИЕ И ФОРМИРОВАНИЕ МУЗЫКАЛЬНЫХ ШКОЛ В КАРАКАЛПАКСТАНЕ." *Journal of Culture and Art* 1.7 (2023): 13-16.
5. Диляфруз, Э. Р. М. А. Н. О. В. А. "ЗАДАЧА ВОСПИТАНИЯ ЛИЧНОСТИ ДЕТЕЙ ПУТЕМ ВОЗДЕЙСТВИЯ НА НИХ МУЗЫКАЛЬНОГО ЖАНРА." *Journal of Culture and Art* 1.1 (2023): 21-25.
6. Диляфруз, Эрманова. "Миллий Фортепиано Мактабларининг Илмий Асосланган Назариялари." *Miasto Przyszłości* 33 (2023): 255-258.
7. Эрманова, Диляфруз. "Формировании творческо-исполнительских качеств будущих учителей музыки в школе." *Science and Education* 4.12 (2023): 532-537.
8. КУЛАМЕТОВА, Жаныл. "ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ ОСВОЕНИЯ ПЕНИЯ В БЫСТРОМ ДВИЖЕНИИ." *Journal of Culture and Art* 1.7 (2023): 17-23.
9. Janil, Qulametova. "Musiq Darsning Pedagogik Jihatdan KoZatilishi Va Bilimlarning Baholanish Metodi." *Miasto Przyszłości* 37 (2023): 36-38.
10. КУЛАМЕТОВА, Жаныл. "ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ВКУС ЯВЛЯЕТСЯ ОСОБЕННОСТЬЮ ЛИЧНОСТИ, ЕЕ УНИКАЛЬНОСТЬЮ." *Journal of Culture and Art* 1.4 (2023): 135-140.
11. Qulametova, Janil. "MILLIY VA MANAVIY BOYLIGIMIZNI ASRASH VA UNI KELGUSI AVLODGA ETKAZISH HAR BIRIMIZNING ZIMMAMIZDIR." *Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры* 3.3 (2023): 188-191.
12. Сейтжанова, Камар. «Роль инновационных технологий в обеспечении студентов знаниями и навыками в образовательных учреждениях». *Центральноазиатский журнал литературы, философии и культуры* 5.1 (2024): 72-75.
13. Сейтжанова, Камар. "Школа будущего это школа «информационного века»." *Science and Education* 4.1 (2023): 654-657.
14. Сейтджанова, Камар. "Амалия методлар воситасида о'қувчиларда вокал-хор малакалари". *Наука и образование* 3.12 (2022): 892-896.
15. Сейтжанова, Камар. "Мастерство дирижера - это способность выразить исполнение". *Miasto Przyszłości* 27 (2022): 177-178.
16. Бекполатова, Алтынай и Камар Сейтжанова. "ОПЕРНЫЙ ЖАНР, ЕГО ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ И ЕГО МЕСТО В КАРАКАЛПАКСКОЙ КОМПОЗИТОРСКОЙ КОМПОЗИЦИИ СЕГОДНЯ". *Журнал междисциплинарных исследований Galaxya* 10.5 (2022): 92-96.
17. Сейтжанова, Камар. "Прошлое и настоящее вокальной музыки барокко." *Science and Education* 2.4 (2021): 580-584.
18. БАЙХОДЖАЕВ, Айдос, and Алтынай БЕКПОЛАТОВА. "SEITJANOVA Kamar." *Journal of Culture and Art* 1.1 (2023): 126-130.
19. Seitjanova, Kamar. "MUSIQA DARSİ O'Z TABIATIGA KO'RA HAM SAN'AT, HAM TARBIYA DARSIDIR." *Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры* 3.1 Part 2 (2023): 105-109.
20. Seitjanova, Kamar. "MUSIQIY ASARLAR TAHLILI FANINING ASOSIY MAQSAD VA VAZIFALARI." *Gospodarka i Innowacje*. 24 (2022): 41-44.
21. Сейтжанова, Камар. "QARAQALPAQ XALIQ QOSIQLARINI'N XOR USHIN QAYTA ISLENIWI HAM XOR KORKEM ONERINI'N RAWAJLANIW BARISI'." *Интернаука* 2-2 (2021): 82-84.

22. Bekpolatova, Altynay, and Qamar Seitjanova. "OPERA GENRE, ITS HISTORICAL DEVELOPMENT AND ITS PLACE IN KARAKALPAK COMPOSING COMPOSITION TODAY." *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal* 10.5 (2022): 92-96.
23. Маткаримова, Г., and Алтынай Бекполатова. "МИЛЛИЙ МУЗЫКАЛЫҚ ДӘСТҮРЛЕР–ХАЛЫҚТЫҢ ЖАНЛЫ ДАҰЫСЫ, ОНЫҢ ТАРИЙХЫ, ҚАЙҒЫСЫ ҲӘМ ДЕ ҚУЎАНЫШЛАРЫ СЫҢҒЫРЛАҒАН ЖЫЛНАМАСЫ." *Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры* 3.11 (2023): 104-107.
24. БАЙХОДЖАЕВ, Айдос, and Алтынай БЕКПОЛАТОВА. "SEITJANOVA Kamar." *Journal of Culture and Art* 1.1 (2023): 126-130.
25. Бекполатова, Алтынай. "ҚОРАҚАЛПОҚ “ГУЛАЙИМ” ОПЕРАСИНИНГ ДРАМАТУРГИЯСИ." *Oriental Art and Culture* 4.6 (2023): 533-539.
26. Бекполатова, Алтынай. "МУЗЫКА-ОДНО ИЗ БОГАТЕЙШИХ СРЕДСТВ, ЯВЛЯЮЩИЙСЯ ПРАВСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ ДЕТЕЙ." *Oriental Art and Culture* 4.1 (2023): 692-697.
26. Bekpolatova, Altynay. "Information About the Components of Music and their Relationships." *Miasto Przyszłości* 27 (2022): 187-188.
27. Kuandikovna, Bekpolatova Altinay, and Bayxojaev Aydos. "MUSIQA VA SHERIYAT ORTASIDAGI ALOQADORLIK." *Gospodarka i Innowacje*. 23 (2022): 249-252.
28. Бекполатова, Алтынай. "Развитие вокальной музыки и хорового пения." *Science and Education* 3.12 (2022): 735-739.
29. Абдуллаева, Улбиби. "Методологические основы исследования стилевых особенностей современной фортепианной культуры." *Oriental Art and Culture* 3.1 (2022): 693-698.
30. Абдуллаева, Улбиби. "МУЗЫКА ЯВЛЯЕТСЯ ОДНИМ ИЗ БОГАТЕЙШИХ СРЕДСТВ ПРАВСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ." *Oriental Art and Culture* 4.3 (2023): 526-531.
31. Matyakubova, Charoz, and Ulbibi Abdullaeva. "History of Development of Piano Music in Karakalpakstan." *Miasto Przyszłości* 27 (2022): 129-131.
32. Timurman, Meñlimuratov. "XALQIMIZDA BAXSHICHILIK ANANASINING RIVOJLANISH TENDENSIYALARI." *TA'LIM VA INNOVATSION TADQIQOTLAR* 12 (2023): 27-32.
33. Timurman, Meñlimuratov. "XALÍQ QOSIQLARÍNÍN SAQLANÍP KELIWİNDE BAQSÍLARDÍN TUTQAN ORNÍ." *Journal of Innovation, Creativity and Art* 2.11 (2023): 82-86.